Történeti magyar hangtan

A magyar nyelvtörténet korszakai

BÁRCZI GÉZA (1967)	KISS JENŐ (2005)
I. Előmagyar kor: **1. Uráli egység kora:** – i. e. 4000 **2. Finnugor egység kora:** i. e. 4000 – i. e. 2000 **3. Ugor egység kora:** i. e. 1000 – i. e. 500	
II. Nyelvemléktelen kor (ősmagyar kor): i. e. 500 – i. sz. 896 **1. Urál vidéki őshaza kora:** i. e. 500 – i. sz. V. sz. **2. Vándorlások kora:** V. sz. – 896	**1. Ősmagyar kor:** kb. i. e. 1000 – i. u. 896
III. Nyelvemlékes kor **1. Ómagyar kor:** 896–1526 **2. Középmagyar kor:** 1526–1772 **3. Újmagyar kor:** 1772–	**2. Ómagyar kor:** 896–1526 **3. Középmagyar kor:** 1526–1772 **4. Újmagyar kor:** 1772–1920 **5. Újabb magyar kor** 1920–

korai ómagyar: 896–1350, kései ómagyar: 1350–1526

Hangváltozási típusok

Sporadikus (szórványos) hangváltozások

R. *talám* > *talán*

Szabályos hangváltozások (hangváltozási tendenciák)

fgr. **kota* > ősm. **χȧzu* > *ház*

fgr. **mete* > ősm. **mezü* > *méz*

fgr. **βete* > ősm. **βizü* > *víz*

Független hangváltozások

***ly* > *j*:** *lyuk* > *juk*, *gólya* > *gója*, *hely* > *he*

Asszociációs hangváltozások

Hangváltozási típusok

Asszociációs hangváltozások

– Hasonulás (asszimiláció):

1258: *hoziw* [hoszjú] > *hosszú*

R., N. *öszve* > *össze*

padló > *palló*

káromkodik > N. *káronkodik*

R. *számt* > *szánt*

szl. *milost* > *malaszt,* szl. *nevolja* > *nyavalya*

szl. *milost* > *malaszt*

szl. *nevolja* > *nyavalya*

Hangváltozási típusok

Asszociációs hangváltozások

– Elhasonulás (disszimiláció):

ném. R. *vierer* > *fillér*

lat. *Barbara* > *Borbála*

ném. N. *faschang* > R., N. *fassang* > *farsang*

R., N. *háss* > *hárs*

R., N. *gyortya* > *gyertya,* R. *hornyó* > *hernyó*

– Hangátvetés (metatézis)

R. *kelyeh* > *kehely; szökcse* (vö. *szökik*) > *szöcske*

R. *lekce* (vö. lat. *lectio*) > *lecke*

R. *zsakcsó* > *zacskó*

A hangváltozásokat befolyásoló tényezők

- lényeges különbség lehet a **szókezdő**, a **szó belseji** a **szóvégi**, valamint a két magánhangzó közötti (**intervokalikus**) helyzet között
- szó eleji mássalhangzó-torlódás
- magánhangzó-harmónia
- nyílt szótagúság

Ősmagyar szótagszerkezet

- V ur. **o ~ *u > a(z), o(tt),* ur. **i > e(z)*
- CV ur. **to > to(va),* ur. **ki > ki?,* ur. **mɜ > mi?*
- VCV fgr. **ićɜ > ős,* ur. **elä- > él*
- CVCV ur. **puna- > fon,* fgr. **kota > ház*
- VCCV fgr. **amta- > ad,* ugr. **ämpɜ > eb*
- CVCCV fgr. **ńälmä > nyelv,* fgr. **jorkɜ > jár*

képzett szavak: fgr. *repä-ćɜ > ravasz* ’róka’,
ugr. **ala-ma > alom*

Hiátus

Az ősmagyar kor hangváltozásai

A mássalhangzórendszer az ősmagyar kor elején

	Zárhang	Nazális	Réshang	Affrikáta	Likvida	Mshg kapcs.
Bilab.	*p -pp-*	*m*	*β*			*-mp-*
Dent.			*ϑ-*			
Alveol.	*t -tt-*	*n*	*sz*		*l r*	*-nt-*
Posztal.			*s*	*cs*		
Palatál.		*ny*	*j*	*cś*	*-ly-*	*-nycś-*
Veláris	*k -kk-*	*-ŋ-*				*-ŋk-*

Szó eleji helyzetben

Spirantizálódás:

p- > f-: ugr. **puŋз > fog* (ige), ur. **puna > fon,* fgr. **peljä > fül* (l. még: *fa, fakad, fazék, fed, fej, fiú, fok, fű, füst* stb.)

kiv.

ur. **porз > por,* ur.**parз > para*(fa) ’hálóúsztató fa’;

ur. **perз > bőr* (l. még: *bal, bog* stb.)

Szó eleji helyzetben

Spirantizálódás:

veláris hangrendű szavakban:

k- > χ-: ur. **kala > *χälä (> hal)*. ur. **kota > *χäzu (> ház)* (l. még: *had, hall, hat, három, hó* stb.)

palatális hangrendű szavakban:

k > k:

fgr. **käte > kéz,* fgr. **kiβe > kő*

(l. még: *kér, kés, kész, ki, köd* stb.)

Szó eleji helyzetben

Spirantizálódás:

t- > *t-*: ur. **tumte-* > *tud,* fgr. **tälβä* > *tél*
(l. még: *tál, talál, te, ti, tátova, tő, tű, tűz* stb.);

Vö. *t-* > *d-*: **tuŋke-* > *dug* (l. még: *dob* ige, *domb*)

Szó belseji helyzetben

Rövidülés:

-pp- > -p-: fgr. **säppä > ep (> epe)*
fgr. **läppɜ- > lep*

-kk- > -k-: fgr. **lükkä- > lök,* fgr. **čokkɜ > sok*
(l. még: *csuk, rak*)

-tt- > -t-: fgr. **kutte > hat* ’6’ (l. még: *hát, öt*)

Szó belseji helyzetben

Spirantizálódás (és zöngésülés):

-p- (> -b-) > -β-: fgr. **repäćз > *rebäćз > *raβasz (> ravasz)*

t- (> -d-) > -z-: fgr. **kota > *χoda > ház;*
fgr. **käte > kéz* (l. még: *ház, méz, száz* stb.)

-k- (> -g-) > -ɣ-: ur. **joke > *joge > *joɣe (> jó)* ’folyó’ (vö. *Sajó, Berettyó < Berekjó*)

Szó belseji helyzetben

Spirantizálódás (denazalizáció és zöngésülés is):

-m- (> -b-) > -β-: ur. **nime* > **neβe (> név)*

(l. még: *havas, leves*);

De: *m* > *m: hám, kemény, nyom, töm* stb.

-η- (> -g-) > -γ-: ur. **päηe* > **feγe* (> *fő* ’fej’)

(l. még: *ég* ige és fn)

De: *η* > *g: egér, fog* ige, *jég*

Szó belseji helyzetben

Denazalizáció (és zöngésülés):

-mp- > (-mb-) > -b-: ur. **kumpa* > **χumba* > *hab*
(l. még: *eb, -bb* fokjel)

-nt- > (-nd-) > -d-: fgr. **kunta* > **χunda* > *had*
(l. még: *fed, lúd, véd*)

ur. **amta-* > **anta-* > *ad* (l. még: *tud, vad*)

-ŋk- > (-ŋg-) > -g-: fgr. **tuŋke-* > **tuŋge-* > *dug*
(l. még: *ág, bog, mag*)

-nycś- > (-nydzś-) > -dzś-: fgr. **lʊńćɜ* > *lenydzśe* > *lédzś* > *légy;* fgr. **ońća-rɜ* > *agyar* (l. még: *magyar*)

Kiv.: ugr. **tʊmpɜ* > *domb,*
fgr. *lońća* > *langyos,* de: *lágy* (l. még: *hangya*)

Szó belseji helyzetben

Palatalizáció:

l > ly: *il > ilyen, ul > olyan*

tkp. affrikáció: ***l > ly (> gy):*** **holį > *holyį > hogy*

Szó belseji helyzetben

Depalatalizáció:

***cś* > *cs*:** fgr. **ṕućɜ-rɜ* > *facsar*,
ugr. **ćukkɜ(lɜ)* > *csókol*

***sź* > *sz*:** fgr. **śata* > *száz*, ur. **śilmä* > *szem*
(l. még: *szarv, szel, szív* fn., *szomorú, szúr*)

Szó belseji helyzetben

Affrikálódás:

j, ly > *dzś*: fgr. **jalka* > *gyalog*;
fgr. **βole* > *vol-* (vö. *volt, volna*) > **voly-* > *vadzś-* *(> vagy-)*
l. még: *gyökér, jegy* (vö. *jel*), *figyel* (vö. *fül*)

Szó belseji helyzetben

Dezaffrikálódás (depalatalizációval):

cś (> cs >) s: ugr. **läćз > les,*
ur. *ćӧkĺä > süly* ’kelés’

(l. még: *hős*)

Depalatalizáció: ***cś > cs:*** *csókol, csomó, facsar, öcs*

Szó belseji helyzetben

Cs-ző és *s*-ező nyelvjárások?

tör. *č > cs: tör. **čalayan > csalán, *ayačï > ács*
(l. még: *csepű, szűcs*)

tör. *č > s: tör. **čatïr > sátor, *burčaq > borsó*
(l. még: *som, koporsó*)

tör. š > s: tör. **šarqan > sárkány,*
tör. **šiβrig > sőreg* ’(tok)hal, kecsege ’,
tör. * *sillik > süllő*

tör. š > cs: tör. **bošat > bocsát*
(ritkábban *lcs*): tör. **jimis > gyümölcs (bölcső*)

tör. **kiči > kis* és tör. **kičin > kicsiny*

A β és a ϑ

fgr. *š-, s-* > ugr. *ϑ* > ősm. *ø:*

fgr. **šerз* > ugr. **ϑere* > *er* ’ér, patak’
(l. még *egér, irt)*

fgr. **säppä* > *u*g. **ϑäppä* > *ep(e)* (l. még *ég ősz*)

ur./fgr. *β* > *β*: ur. **βete* > ősm. **βize* > *víz;*
ősm. **neβe* > *név*

ur./fgr. *β* > *ø*: fgr. **βitte* > ősm. **βite* > **üte* > *öt*
(l. még *öl*)

A mássalhangzórendszer az ősmagyar kor végén

	Zárhang	Nazális	Réshang	Affrikáta	Likvida
Bilab.	*p* ***b***	*m*	*β*		
Labiod.			***f-***		
Dent.			*(ϑ-)*		
Alveol.	*t* ***d***	*n*	*sz* ***-z-***		*l* *r*
Posztal.			*s*	*cs*	
Palatál.		*ny*	*(χ́)* *j*	*(cś)* ***dzś***	*-ly-*
Veláris	*k* ***-g-***	*(-η-)*	***χϑ-*** ***-γ-***		

A rövid magánhangzók rendszere az ősmagyar kor elején

Veláris		Palatális	
illab.	lab.	illab.	lab.
į	*u*	*ü*	*i*
	o		*ë*
ȧ			*e*

Veláris *į:* később külön témaként tárgyaljuk

Palatális *ü:* meglétét olyan alapnyelvi szavak támogatják, amelyekben *i* és *ü* egyaránt rekonstruálható:
ur. **kintɜ* vagy **küntɜ* > *köd*;
fgr. **sile* vagy **süle* > *öl* fn (az *ü* > *ö* változás az ómagyar korban zajlott le); l. még: *köt, köz*

A magánhangzórendszer változása

A tővégi magánhangzók (tőséghangzók) záródása:
az ősm. kor kezdetén a szavak magánhangzóra végződtek:

- A rokon nyelvek ismeretében az alapnyelvi szavak végére magánhangzót rekonstruálhatunk: fgr. **käte* > *kéz,* ur. **kumpa* > *hab*, ur. **ńele-* > *nyel,* ur. * *kala* > *hal* fn., fgr. **kunta* > *had*.
- Török jövevényszavak: **ayačï* > *ács, *ǰinǰü* > *gyöngy*, **berü* > *bér*
- TA. *feheruuaru* [feχërüβäru ~ feχérβäru] > *Fehérvár, hodu utu* [χodu utu] > (= hadút), *kereku* [kerekü] (= kerek) ’erdő’, *nogu* [nodzśu] > *nagy*
- Mai magyar nyelvben pl. *-k* többesjel, *-t* tárgyrag, *-s* melléknévképző, *-m* igerag stb.) előtt: *szeme-k, füle-t, vize-s, vágo-m; hala-k, hala-s, hala-m, hala-d*.

A tővégi magánhangzók záródása

- A tővégi magánhangzók eltűnése az ősmagyar korban kezdődött, de csak az ómagyar korban fejeződött be.
- Az ősmagyar kor elején a szóvégen csak alsó vagy középső nyelvállású magánhangzók álltak:
  fgr. **amta- (> ad),* fgr. **tälβä (> tél),* ur. **tumte- (> tud),* ur. **kala* (> hal), ur. **elä-* (> *él* ige), fgr. **βire* (> *vér)*
- Az ősmagyar korban a szóvégi magánhangzók felső nyelvállású magánhangzókká *(į, u, i, ü)* záródtak:
  Konszt. *μεγέρη* [medzśeri] (= *Megyer*),
  ἀρπαδη [ärpädi] (= Árpád),
  κουρτουγερυμάτου [kürtüdzśërmätu] (= Kürtgyarmat),
  ἀτελκούζου [etëlküzü] (= Etelköz)
  VA. *Σομβώτου* [szombotu] > *szombat.*

A tővégi magánhangzók záródása

- az 5. századra befejeződött a tővégi magánhangzók (tővéghangzók) a felső nyelvállásúvá válása:
- az 5. század után átvett, alsó nyelvállású magánhangzóra (*ȧ*-ra vagy *e*-re) végződő török jövevényszavai már nem vettek részt a záródási folyamatban, hanem – **hanghelyettesítés**sel – *á* vagy *é* szóvéggel honosodtak meg:
  tör. **alma* > ősm. **ȧlmá* (vö. *almá-t, almá-k)*,
  tör. **täβä* > ősm. **teβé* (vö. *tevé-t, tevé-k*),
  tör. **käčka* > ősm. **kecské* (vö. *kecské-k, kecské-s, kecské-m).*
- A felső nyelvállású magánhangzókra végződő török szavak beilleszkedtek a magyar szavak közé, és az ómagyar korban a tövek végéről eltűntek a magánhangzók:
  tör. **aɣačï* > *ács,* tör. **berü* > *bér,* tör. **ǰïnǰü* > *gyöngy*

A tővégi magánhangzók záródása

- a felső nyelvállású tővégi magánhangzók legkorábban a bilabiális és a veláris zöngés spiránsok *(β, γ)* után tűntek el:
  Konszt.: *γενάχ* [jeneγ] (= Jenő),
  έζέλεχ [ézeleγ] ’ízlelő’

Szórványos változások

- ***ë* > *i* záródás:**
  ur. **βete* > *viz(et)*, fgr. **peljä* > R., N. *fil* > *fül*.
  Más szavakban viszont nem történt meg ez a változás: fgr. **pentɜ-* > *fed*, fgr. **βetä-* > *vezet*.
- ***βi-* > *ü* labializáció:**
  fgr. **βitte* > ősm. **üte* > *öt;*
  l. még: *öl* ige.
- ***į* > *i* palatalizáció** (az ómagyar korban ment végbe)
  (mivel nem volt veláris *į* a magyarban, ilyen nem is történhetett – KT)

Diftongusok

Az *i̯*-re végződő illabiális utótagú diftongusok:

- Az alapnyelvi eredetű ***-i* múltidő-jel**:
  **neze + i > *nezei̯ (> nézé)*
  **fona + i > *fonai̯ (> foná)*
- Az alapnyelvi **si* 3. személyű személyes névmásból létrejött **-*i* E/3. birtokos személyrag:**
  **keze + i > *kezei̯ (> kezé-ben)*
  **foga + i > fogai̯ (> fogá-t)*
- *Hová?* kérdésre válaszoló alapnyelvi eredetű ***-i* latívuszrag**:
  **ele + i > *elei̯ (> elé;* vö. *elejbe)*
  **ala + i > *alai̯ (> alá)*.
- Vö. honfoglalás előtti török jövevényszavakban:
  tör. **bakay > boká-t,* tör. **buγzay > búzá-ból*

Hosszú magánhangzók

- Az ősmagyar kor első felében valószínűleg még nem voltak hosszú magánhangzók.
- Az illabiális utótagú diftongusok **monoftongizálódás**a *á*-vá és *é*-vé (illetőleg *í*-vé) az ősmagyar korszak folyamán elkezdődött, és a korszak végére nagyjából befejeződött.
- Erre mutat, hogy a szóvégi rövid *ȧ*-t és *e*-t tartalmazó jövevényszavak **hanghelyettesítés** révén szóvégi hosszú *á*-val és *é*-vel illeszkedtek be a magyarba, ami egyben a szóvégi *á*-k és *é*-k gyakoriságát is növelte.

Magánhangzó-harmónia

- Már az alapnyelvet is jellemezte a **magánhangzóharmónia**
- A zárt *ë* első veláris szótagi magánhangzó után is állhatott (neutrális volt): fgr. **kutte* (> *hat* szn.), fgr. **tuŋke-* (> *dug*)

  (Ez a magyar hangtörténet általános véleménye. Az *é* mellett azonban az *i* is neutrális hang, amennyiben nem feltételezzük az veláris *į* meglétét, ami állhatott első veláris szótagi magánhangzó után, így ezek a szavak is a vegyes hangrendűek közé tartoznak.
  Vagyis inkább tartoznának!
  DE: ha az *i* és az *ë* neutrális, akkor nem befolyásolják a szó hangrendjét, tehát az ilyen szavak valójában veláris hangrendűek!)
- Az ősmagyarban valószínűleg a **vegyes hangrendűség** megszűnt: **hatë-s* helyett *hato-s*, **dugë-k* helyett *dugo-k*, azaz teljes lett a magánhangzó-harmónia.

Magánhangzó-harmónia

- A vegyes hangrendűség azonban újra létrejött:

  1. a veláris magánhangzó + *i̯*-s kettőshangzók *é*-vé vagy *í*-vé monoftongizálódásával:
  pl.: **lát-noi̯k > lát-nék, vár-oi̯k > várék.*

  2. Az ősmagyar kori összetett szavakban:
  ugr. **mańćз* + fgr. **irkä > madzśeri (> magyar ~ megyer).*

  3. Elhasonulással: tör. **ǰarmat* > Konszt.:
  (κουρτου)γερυμάτου [(kürtü)dzśërmätu] (= (Kürt)gyarmat)

  Újra létrejött volna annan az esetben is, ha van veláris *i̯* a magyarban, és ez *i*-vé palatalizálódott volna:
  iszom, kínoz, nyilak.

A jövevényszavak beilleszkedése

- Török *-ȧ, -e* > *-á, -é* (**hanghelyettesítés**)
- **Analógiás tővéghangzó**: tör. *qoč* > DömAd. *Kosu (> kos);*
  tör. **tarχan* > Konszt. *ταριάνου* [tárjánu] *(> Tarján)*
  tör. **ǰarmat* > Konszt.: *γερυμάτου* [dzsërmátu] (> Gyarmat)
- A szóvégi *-k, -g* alakulása:

  – Analógiásan tővéghangzót kaptak, majd a tővéghangzó ómagyar kori eltűnése után megmaradt a *k* vagy a *g*): tör. **arïq* > ősm. **ȧruku (> árok),* tör. *čärig* > ősm. **seregü (> sereg)*.
- – A *-k, -g*-t olyan mássalhangzóval helyettesítették, amely már tővéghangzó nélkül is állhatott szóvégen:
  tör. **burčaq* > ősm. **borsȧγ (> borsó),*
  tör. **ǰürük* > ősm. **dzsürüγ (> gyűrű)*
  tör. **qumlaq* > *ősm.*kumlȧγ* > *komló*
  tör. **küčäläk* > ősm. **keseleγ* > *keselyű*